

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Тетяна Крехно

У статті схарактеризовано концептуальні положення етнолінгвістики як науково-теоретичного підґрунтя реалізації соціокультурних завдань початкової мовної освіти, а також описано методи та прийоми формування соціокультурної та лексикографічної компетентностей молодших школярів лексикографічними засобами етнолінгвістичного спрямування.

Ключові слова: етнолінгвістика, лексикографічна компетентність, соціокультурна компетентність, народознавчий словник, лінгвокраїнознавчий словник, початкова мовна освіта, молодші школярі.

Постановка проблеми. Наразі одним із пріоритетів вітчизняного мовознавства є увага до мови як засобу вираження національного характеру, духовної культури народу, етносвідомості. Перспективи сучасного розвитку дотичних до мовознавства наук також тісно пов'язані з теоретичними положеннями етнолінгвістики. Антропоцентричний підхід до розуміння та дослідження мовної субстанції гарантує утвердження національних духовних цінностей у суспільстві, усвідомлення українцями мови як форми і способу національного життя.

Особливої ваги науково-теоретичні засади етнолінгвістики набувають у лінгводидактиці, освітня мета якої зокрема спрямована на «прилучення нових поколінь до духовних витоків національної культури і до невичерпних багатств основного її складника – мови» [1, с. 208].

Опанування мови з дитинства відбувається одночасно з засвоєнням матеріальної та духовної культури народу. Водночас у самій мові акумульовано знання про націю, її історію, світогляд, еволюцію національної думки. Ця інформація закодована на всіх структурних рівнях мовної системи. Сприймаючи через мову свого народу світ навколо, дитина інтерпретує його за допомогою тих схем, які були вироблені в колективній свідомості та апробовані в мовній практиці багатьох поколінь. Засвоюючи моделі комунікативних актів, людина одночасно засвоює

національні норми поведінки. Отже, пізнаючи світ за допомогою мови, дитина набуває культурної та національної тотожності. Державним стандартом початкової освіти передбачено формування уявлень молодших школярів про українську мову як продукт творчості українського народу, про зв'язок мови з культурою нації [2]. Вирішення цих завдань здійснюється в межах соціокультурної змістової лінії мовного компонента освітньої галузі. Тому значущими для лінгводидактичних досліджень визначаємо проєкції на етнолінгвістичну площину. У зв'язку з цим актуальності набувають сучасне осмислення положень етнолінгвістики, їх упровадження в навчальний процес, пошуки нових методичних шляхів реалізації соціокультурних завдань початкової мовної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. У сучасній лінгвістиці на чільне місце виходять праці, присвячені дослідженню мови як маніфестанта національного характеру, культури, свідомості (В. Жайворонок, С. Єрмоленко, В. Калашник, В. Ужченко та інші). Український мовознавець В. Жайворонок, говорячи про міждисциплінарний характер етнолінгвістики, наголошує на перспективності розвитку суміжних наук, зокрема лінгводидактики в етнолінгвістичному контексті [1]. Науково-теоретичні положення етнолінгвістики є суголосними освітній меті початкового курсу вивчення рідної мови. Теоретичні питання та дидактико-методичні аспекти формування соціокультурної компетентності молодших школярів перебували в центрі уваги таких науковців, як В. Бадер [3; 4], М. Вашуленко [5], К. Пономарьова [6] та інших. Проте роль лінгвокраїнознавчих словників як засобу реалізації соціокультурної змістової лінії Державного стандарту початкової освіти досі залишалася поза увагою лінгводидактів. Хоч у науковій літературі неодноразово наголошувалося на необхідності формування в учнів початкових класів навичок роботи зі словником (М. Вашуленко, Н. Воскресенська,

О. Мельничайко), однак методика формування відповідних умінь та навичок молодших школярів є недостатньо ґрунтовно розробленою (В. Забіяка, Л. Попова, В. Шляхова). Науково-методичною базою формування соціокультурної компетентності молодших школярів лексикографічними засобами можуть слугувати довідкові видання Н. Воскресенської, К. Воскресенської «Народознавчий словник для молодшого школяра» (2011), В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» (2006), О. Потапенка «Словник символів культури України» (2005), О. Потапенка, В. Кузьменка «Шкільний словник з українознавства» (1995).

Формулювання цілей статті. Мета статті – схарактеризувати концептуальні положення етнолінгвістики як науково-теоретичного підґрунтя реалізації соціокультурних завдань початкової мовної освіти, а також описати методи та прийоми формування соціокультурної та лексикографічної компетентностей молодших школярів лексикографічними засобами етнолінгвістичного спрямування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зародження етнолінгвістики пов'язують з іменем німецького лінгвіста В. фон Гумбольдта. Учений обґрунтував концепцію зв'язку мови з психологією етносу, його культурою. Мова – це засіб вираження насамперед індивідуальностей. Разом із тим, окремі люди становлять національну спільноту з неповторною системою світосприйняття. Особливий світогляд народу позначається на мові; процес впливу відбувається і в зворотному напрямку – мова конструє національний характер. Таким чином, мова й духовна своєрідність нації – це категорії, що витворюються в тісному взаємозв'язку [9, с. 166]. Національного характеру мові надає також специфічний колективний тип мислення. За В. фон Гумбольдтом, мова відбиває процес пошуку народом засобів логічності та ясності вираження думок.

На початку ХХ ст. німецький мовознавець Й. Вайсгербер стверджував абсолютний мовний релятивізм – зумовленість реальних об'єктів категоріями мови. Учений поділяв ідеї В. фон Гумбольдта про мову як засіб пізнання світу, формування народного духу. Носії мови, а також власне мова характеризуються неповторним світоглядом, формують власну картину світу. Й. Вайсгербер ставив питання: як саме опиняється в мові ця картина світу? Початків цього процесу, на думку мовознавця, слід дошукуватися в історичному взаємозв'язку народу і його мови: «Зі спадщини минулого тільки те досягає нашого часу, що закладено в мові, і навпаки, коли ми, сучасні люди, востаємо в нашу рідну мову, то перед нами розкривається досвід довгих тисячоліть» [10, с. 130].

Американський лінгвіст Е. Сепір на початку ХХ століття, розвиваючи ідеї В. фон Гумбольдта, розглядав мову в контексті життєдіяльності народу і його культури. За переконанням Е. Сепіра, мова не тільки фіксує культурні символи, а й бере активну участь у їх формуванні: «Система культурних стереотипів усякої цивілізації впорядковується за допомогою мови, що виражає цю цивілізацію» [11, с. 261]. Мова відіграє провідну роль також у процесі моделювання дійсності окремою нацією. Водночас вчений визнавав взаємозумовленість та взаємопідпорядкованість таких категорій, як мова, народ, культура, адже мова, у свою чергу, є продуктом соціального й культурного розвитку суспільства [11, с. 265].

В українському мовознавстві теоретичні положення концепції зв'язку мови і нації, мови і мислення розробляв О. Потебня. Ступінь володіння мовою вчений називав найбільш важливим показником розумового розвитку як дорослої людини, так і дитини: «Усяке надбання, отримане дитиною в галузі рідної мови, завжди відповідає надбанням в галузі думки й навпаки» [12, с. 139]. Трактуючи мову з позицій антропоцентризму, учений розумів її як продукт народного духу,

необхідну умову та прикмету існування нації. Народний дух у розумінні О. Потебні – це складний ментально-психологічний комплекс. Мова – активний учасник формування думки. У слові людина осмислює, об'єктивує і вербалізує враження від реального світу; як саме буде інтерпретована картина світу, зумовлюється конкретною мовою. Пізнаючи дійсність, людина систематизує її згідно з усталеними класифікаторами у структурі мови. Колективна думка та мова у процесі еволюції зазнають постійного взаємовпливу; цей творчий процес спричиняє формування світогляду нації та неповторного його відображення в мові.

Лінгвокультурні смисли зосереджені насамперед в лексичному рівні. Згідно з положеннями етнолінгвістики, семантична структура слова є результатом формування уявлень про предмет дійсності. На первинну ознаку предмета, що клася в основу назви, у процесі еволюції нашаровувалися нові колективно здобуті знання про предмет, які фіксувалися в семантичних компонентах значення слова. Цим фактом зумовлена етнокультурна маркованість сем. Національно значущі культурні компоненти семантичної структури слова є предметом лексикографічного опису етномовних одиниць.

Словники етнолінгвістичного спрямування містять у собі значні потенційні навчально-дидактичні можливості. Систематична робота з такими словниками в початковій школі може слугувати формуванню соціокультурної, принагідно лексикографічної компетентностей.

На етапі формування уявлень про словник доцільним уявляється застосування методу спостережень над мовним матеріалом. Зважаючи на специфічний характер етнолінгвістичної довідкової літератури, варто запропонувати учням вправу на спостереження над змістом словникової статті тлумачного та народознавчого словників. Школярам дається завдання порівняти дві статті з тим самим реєстровим словом (матеріал можна подати як на дошці, так і на окремих картках у вигляді таблиці):

Тлумачний словник	Народознавчий словник
<p>Мальва – трав'яниста декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими квітками, що скупчені в пазухах листя або зібрані в суцвіття; рожа.</p>	<p>Мальва – багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими різнокольоровими квітками, зібраними по кілька в пазухах листків; рожа. Українці здавна шанували цю рослину. Мальви завжди прикрашали сільські краєвиди. Рожі в культурі українців є символом краси, вроди, родинного затишку, батьківської хати. Ця квітка оспівана в народних піснях: «Посію я рожу, поставлю сторожу, Стороною дощик іде, стороною Над моєю рожею повною».</p>

Після того, як діти проведуть спостереження, проаналізують та порівняють зміст словникових статей, виявлять спільну та відмінну інформацію про мовну одиницю, учитель проводить бесіду: Які відомості про мальву ви одержали з тлумачного словника? Про що довідалися з народознавчого? Чи однакова ця інформація? Який можна зробити висновок?

Таке завдання допоможе учням сформувати первинне уявлення про принципові засади, на яких базується довідкове видання лінгвокраїнознавчого типу.

З метою закріплення отриманих знань та формування навички самостійно працювати з довідковою літературою на наступному етапі можна запропонувати учням такі завдання:

Завдання 1. Випишіть з тлумачного та народознавчого словників статті до слова калина. Перекажіть текст словникової статті з народознавчого словника.

Завдання 2. Прочитайте словникові статті. З'ясуйте, яка стаття взята з тлумачного словника, а яка з народознавчого? Доведіть свою думку.

Верба – дерево або кущ із гнучким гіллям, продовгуватими вузькими листками й зібраними в сережки квітками.

Верба – дерево або кущ із гнучким гіллям, продовгуватими вузькими листками й зібраними в сережки квітками. Українці з верби виготовляли музичні інструменти: бандури, сопілки. Зустрічаючи весну, з давніх часів наші предки під вербами співали веснянок та водили танці, бо верба однією з перших починає зеленіти та викидати бруньки. На Великдень вербове гілля освячували, бо вважалося, що дерево відганяє від людини злі сили й хвороби. Освячені гілки розвішували в хаті як оберіг. Про вербу українці створили багато прислів'їв та приказок: «Де верба, там і вода», «Там криниця, де вербиця». Пестливі народні назви верби: вербка, вербиця, вербичка, вербиченька, вербонька.

– Про які народні вірування, звичаї та традиції, пов'язані з вербою, ви дізналися?

– Прочитайте ще раз пестливі назви верби. Як ви думаєте, чому українці створили так багато ласкавих слів на позначення верби?

Пріоритетом мовної освіти в сучасній школі є мовленнєвий розвиток учнів. Згідно з принципом зумовленості основного напрямку у вивченні рідної мови її комунікативною функцією лексикографічна робота соціокультурного спрямування не повинна бути самоціллю, натомість вона мусить слугувати додатковим засобом формування вмінь розв'язувати комунікативні завдання. Словник повинен стати стимулом до вдосконалення власних висловлювань. Ефективними в цьому аспекті є ситуативні та творчі вправи. Наприклад:

Завдання 1. Уявіть собі, що до вашої школи завітали гості-іноземці. Чужинців здивував вишитий рушник. Поясніть гостям, що означає рушник у культурі українців. Готуючись до розповіді, скористайтеся народознавчим словником.

Завдання 2. Побудуйте текст-розповідь про перший місяць весни. Доберіть матеріал для тексту з народознавчого словника.

Березень – третій календарний місяць року, перший місяць весни. У народі його ще називали зимобор, крапельник, весновій, протальник, марець. Дбайливі господарі були вже наготові до весняних робіт. На початку місяця люди святкували прихід весни: випікали обрядове печиво, дівчата й хлопці брали його в долоні, з простягнутими руками йшли на околицю села й закликали в гості весну. У народі з цим місяцем пов'язано багато прикмет: сухий березень, теплий квітень, мокрий май – буде хліба врожай; як сніг у березні пада, біда саду й винограду. Про непевне березневе тепло народ у прислів'ях та приказках говорив так: «На марець виставила баба палець, а він узяв та й замерз», «Березень невірний: то сміється, то плаче».

Дбаючи про активну позицію учнів у навчальному процесі, а також з метою формування знань про функціональне значення словників для виконання вищеописаної справи можна запропонувати дітям самостійно обрати з кількох довідкових видань той словник, котрий якнайкраще допоможе виконати це завдання.

Використання народознавчого словника як засобу формування соціокультурної компетентності повинно базуватися на природній потребі дітей молодшого шкільного віку в пізнанні. Учні заглиблюються в сутність мовної одиниці та осягають її етнокультурну інформаційну структуру шляхом цікавого та доступного знайомства з новими фактами з історії та життя слів. Завдання, що стимулюють пізнавальну активність, можуть пропонуватися для самостійного домашнього виконання. Підготовлений

вдома текст-розповідь учні можуть презентувати увазі однокласників на уроці:

Завдання 1. Підготуйте розповідь про вірування, традиції, звичаї українського народу, пов'язані з бджолами. Використайте для цього відповідну словникову статтю з народознавчого словника:

Бджола – медоносна комаха, що збирає квітковий нектар і переробляє його на мед, живе й виробляє мед у вулику. Здавна комаха вважається «Божою пташкою», тому знищувати її, за народним повір'ям, – це великий гріх. Бджолярство українцями вважалося святим заняттям, пасіка – святим місцем, а пасічник – Божою людиною. Мед є обов'язковою стравою у святочних обрядах, зокрема мед додають у кутю. Бджола з давніх-давен була символом працьовитості, тому в народі кажуть: «Будь робоча, як бджола», «Бджола мала, а й та працює». Українці завжди шанували бджіл, вважалося, що й бджоли поважають добрих, працьовитих людей, про що говориться в народних прислів'ях та приказках: «Добру людину бджола не кусає», «Добрий чоловік без роботи, що бджола без меду». З поведінкою бджіл пов'язано багато народних прикмет: бджоли восени щільніше вічко воском заліплюють – на холодну зиму, залишають його відкритим – на теплу; ранній виліт бджіл – гарна буде весна. Пестливі назви бджоли: бджілка, бджілочка, бджілонька, бджоленята.

З метою активізації уваги учнів перед представленням тексту варто запропонувати ряд питань, на які треба буде відповісти після прослуховування повідомлення: Що вам було відомо про бджіл? Яка інформація виявилася новою? Про що хотіли б дізнатися більше? Як українці ставляться до бджіл? Які ви запам'ятали прислів'я та приказки про бджіл? Який словник використав учень для підготовки розповіді?

Наступним видом діяльності після кумулятивної роботи школярів з накопичення знань про народознавчий словник та досвіду його

використання може стати творче завдання з самостійного укладання словникової статті.

Завдання 1. Укладіть словникову статтю народознавчого словника до слова барвінок.

Така робота вимагатиме від учнів самостійного добору та опрацювання фактичного матеріалу, узагальнення та систематизації отриманих раніше відомостей про словник, глибокого аналізу змісту словникової статті, уважного ставлення до мовної одиниці як національно-культурного знака. Рефлексія творчої діяльності може бути реалізована шляхом порівняння власноруч створеного тексту зі змістом словникової статті народознавчого словника.

Висновок і перспективи подальших розвідок. Таким чином, на сучасному етапі наукові дослідження в царині мовознавства та методики навчання мові неможливі за умови ігнорування положень етнолінгвістики про зумовленість культурної практики національними мовленнєво-мисленнєвими моделями. Опора на науково-теоретичні засади етнолінгвістики у процесі мовної освіти дасть можливість протиставити догматичному вербалізму свідоме розкриття глибинної сутності мовних одиниць, осмислене їх сприйняття та вживання. Ефективним засобом процесу засвоєння знаків культури рідної мови та їх адекватної інтерпретації учнями початкових класів є лексикографічна робота з лінгвокраїнознавчими словниками. Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження вбачаємо в уточненні специфіки та осмисленні принципів укладання навчальних етнолінгвістичних словників для учнів початкових класів, а також у створенні методики системного поетапного формування лексикографічних умінь та навичок молодших школярів у зв'язку з соціокультурними.

Література

1. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: нариси / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
2. Державний стандарт початкової середньої освіти [Електронний ресурс]. Затв. пост. Кабінету Міністрів України від 20.04.2011 р., № 462. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/149-diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/zagalna-serednya-osvita/6091>.
3. Бадер В.І. Педагогічна спадщина В.О. Сухомлинського у формуванні соціокультурної і комунікативної компетентностей молодших школярів / В.І. Бадер // Рідна школа. – 2012. – № 7. – С. 29-34.
4. Бадер В.І. Методи і прийоми формування соціокультурної компетентності молодших школярів на уроках української мови / В.І. Бадер, І.А. Хижняк // Лінгводидактика: методика, досвід, проблеми: збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. В.І. Бадер]. – Вип. II. – Слов'янськ: СДПУ, 2012. – С. 3-13.
5. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі / М.С. Вашуленко. – К.: Освіта, 2006. – 268 с.
6. Пономарьова К.І. Соціокультурна складова у змісті початкового курсу української мови / К.І. Пономарьова // Початкова школа. – 2011. – № 5. – С. 9-13.
7. Універсальний комплексний словник-довідник молодшого школяра / [уклад. Н. Воскресенська, К. Воскресенська]. – Х.: Ранок, 2011. – 463 с.
8. Знаки української етнокультури: словник-довідник / [уклад. В. Жайворонок] – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
9. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
10. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа / Й.Л. Вайсгербер. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 232 с.

11. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М.: Прогресс, 2001. – 656 с.

12. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація / О. Потебня. – Нью-Йорк: Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1992. – 155 с.

13. Тлумачний словник для учнів 1 – 4 класів / [уклад. С.В. Басова]. – Х.: Торсінг плюс, 2009. – 320 с.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ И СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Татьяна Крехно

В статье дана характеристика концептуальных положений этнолингвистики как научно-теоретической базы реализации социокультурных задач начального языкового образования, а также описаны методы и приемы формирования социокультурной и лексикографической компетентностей младших школьников лексикографическими средствами этнолингвистического направления.

Ключевые слова: этнолингвистика, лексикографическая компетентность, социокультурная компетентность, народоведческий словарь, лингвострановедческий словарь, начальное языковое образование, младшие школьники.

ETHNOLINGUISTIC FOUNDATION OF LEXICOGRAPHICAL AND SOCIOCULTURAL COMPETENCE FORMING OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN

Tetyana Krekhno

The availability of linguadidactics development in connection with theoretical regulations of ethnolinguistics, the necessity of ethnolinguistic conceptual foundation understanding and their application in educational process as scientific basis of realization sociocultural problems of primary linguistic education are based in this article. Scientific and theoretical basis of the idea of interconnection of language with ethnos psychology, its culture, history, thinking and ideology of W. fon Humboldt, J. Wisegerber, E. Sepir, O. Potebnya are summarized and systematized in it. The main theoretical principles of ethnolinguistics lead to the following as the real objects due to linguistic categories, language forms national character and collective type of thinking gives national character to a language, language takes an important part in formation of social symbols, collective thought and language in evolution process are in permanent cooperation. It is noted that ethnolinguistics meanings are concentrated mainly in lexical level of speech; national marked words are objects of lexicographical description in ethnolinguistic and linguaregional dictionaries. Dictionaries of ethnolinguistic direction are introduced like those which contain important potential educational and didactic opportunities for forming sociocultural and lexicographical competence of primary schoolchildren. A system of exercises with using of ethnological dictionaries on the primary stages of conception formation about principal basis of reference publication is developed, accumulation and strengthening of received knowledge, forming skills of independent work with an ethnological dictionary, methods and ways of lexicographical educational activity are described. The perspectives of further searches in the direction of studies are connected with understanding of principles to compile educational ethnolinguistic dictionaries for primary schoolchildren, and also with making a strategy of system of lexicographical skills and abilities formation for primary school pupils in connection with sociocultural ones.

Key words: ethnolinguistics, lexicographical competence, sociocultural competence, ethnological dictionary, linguaregional dictionary, primary linguistic education, primary schoolchildren.

